

Несторівська
група

Документ Несторівської групи

ДОГОВІР ГІДНОСТІ ЗАРАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ **стратегічне бачення змін**

Преамбула

Україна прагне змін. І боїться їх. Україна сьогодні – це величезний потенціал змін, який не знаходить свого вирішення. В українському вузлі зійшлися силові лінії багатьох локальних і глобальних протиріч, і складність нашого завдання рівноцінна величі викликів, перед якими ми постали. Прагнення змін у країні стало пріоритетним і усвідомленим. Революційні зміни привели до влади політиків, які обіцяють докорінно реформувати Україну. Здійснення цього завдання, однак, неможливе без чіткого уявлення про те, в якій країні ми хочемо жити і які саме зміни для цього потрібні.

Нижче подано спробу окреслити обриси цього стратегічного бачення. Ми усвідомлюємо загрози, особливо воєнного характеру. Труднощі, які стоять перед Україною, не виключають катастрофічних моделей майбутнього. Останні, однак, у цьому документі не розглядаються, адже були б радше поразкою людських зусиль, аніж їхнім увінчанням.

Війна не може слугувати виправданням для відсутності реформ, і це засвідчують приклади Ізраїлю та Південної Кореї. Ба більше, війна загострює потребу модернізації.

Наш документ є візією модернізації країни, що базується на таких поняттях, як сталий розвиток, відкритий доступ й нова ціннісна основа. Разом ці елементи обрамлюють новий суспільний договір.

Нова національна ідея: вихід на траєкторію сталого розвитку

Упродовж тривалого історичного часу кризи в Україні часто були причиною її руїни, так і не перетворюючись на використані шанси. В результаті країна ходила по колу, а суспільство лише шукало винних і проклінало владу чи зовнішніх ворогів.

Розірвати це коло та вийти на висхідну траєкторію розвитку – завдання модерного українського суспільства.

Досі національна ідея України полягала у формуванні української нації. Сьогодні українська нація, об'єднана і спільними успіхами, і спільним болем, є сформованою. Тому новітньою національною ідеєю має стати модернізація нації, а не її побудова.

Модернізація має багато виявів і вимірів. Але якщо звести завдання української модернізації до одного речення, то воно мало б звучати так: *переведення України на траєкторію сталого розвитку.*

Сталий розвиток врахує інтереси теперішніх і майбутніх поколінь. Він передбачає примноження, а не виснаження усіх шести капіталів країни: людського, соціального, інтелектуального/творчого, індустріального/технологічного, природного та фінансового. Це робить суспільство витривалішим щодо поточних криз. Сталий розвиток не означає повної відсутності криз чи глибоких проблем. Він означає, однак, що після кожної кризи країна повертається на траєкторію зростання.

Цей стан характерний для найзаможніших країн світу з найвищими стандартами і тривалістю життя. До 1950-х років він обмежувався Заходом – Старою Європою, Північною Америкою, Австралією та Новою Зеландією. За повоєнні десятиліття сталого розвитку досягли «азійські тигри»: Гонконг, Південна Корея, Сингапур, Тайвань, Японія. Після падіння комунізму до досягнення цього стану наближаються окремі країни Центрально-Східної Європи та Балтії.

Перелік країн сталого розвитку показує, що його досягнення не обмежене географією чи культурою: у ньому представлені різні континенти й різні історично-культурні спадщини – від протестантизму до конфуціанства, від західних до східних цивілізацій.

Тому для створення української стратегії даремно було б шукати якоїсь унікальної національної моделі. Країни, які у ХХ ст. пробували розвиватися особливим шляхом – для прикладу, нацистська Німеччина чи СРСР, – зазнали повного краху. Йдеться про виконання певних універсальних вимог, як-от верховенства права, викорінення корупції чи гарантування права власності.

Інша справа, що легкість чи швидкість виходу на траєкторію сталого розвитку залежить від історичної спадщини та місцевих умов. Нації, які мають у своєму минулому менше традицій самоуправління чи незалежності, або ж зазнали травми комунізму, повинні докладати більше зусиль і потребуватимуть довшого часу, аби

досягти сталого розвитку. Разом з тим, усі чинні моделі сталого розвитку не просто мають свою національну специфіку, а й ґрунтуються на ній.

Сталий розвиток не слід також плутати зі швидкими економічними темпами тих країн, які живуть за рахунок експлуатації дешевих людських (Китай) і природних (арабські країни та Росія) ресурсів. Багатство ресурсів може бути пасткою. Коли ресурси вичерпуються або дорожчають, залежність від них призводить до вичерпання економічного потенціалу країни, або навіть її краху (як-от СРСР).

Україна не має дешевих природних ресурсів, а її робоча сила перестала бути дешевою. Тому якщо вона хоче модернізуватися, то неминуче мусить вибрати іншу модель – модель, яка базується на розкритті людського потенціалу.

Але за будь-яких обставин необхідною вимогою є політична воля еліт змінювати свою країну, і посилення на історично-культурні обставини не може виправдовувати брак цієї волі.

Сталий розвиток не є природним станом. Його досягають за певних умов, якими, зокрема, і є політична воля, а також суспільна активність та певний стан суспільної моралі. Це і вивело на Євромайдан мільйони українців.

Завдяки цьому в Україні сформувалося вікно можливостей для виходу на траєкторію сталого розвитку. Проте, як і кожне вікно можливостей, воно навряд чи залишиться відкритим надовго.

Шлях: від обмеженого до відкритого доступу

Історичний досвід засвідчує, що перехід у режим сталого розвитку не досягається самими лише економічними змінами. Їх повинні супроводжувати, а то й випереджати, зміни політичні, які переводять суспільство у стан відкритого доступу.

Як і у випадку сталого розвитку, відкритий доступ не є історично-природним станом. Упродовж тривалого часу держави будувалися на обмеженому доступі. І в цьому відношенні, як стверджують, немає суттєвої різниці між імперією інків та режимом Януковича чи Путіна: і в першому, і в другому випадках доступ до економічних ресурсів та політичної влади мають не ті, хто чесно перемагає у конкуренції, а ті, хто має необхідні привілеї та особисті зв'язки. Особисті стосунки та привілеї переважають над правами і правилами.

Україна є серед тих країн, де функціонування системи обмеженого доступу забезпечується вибірковістю дотримання законів і нормативним закріпленням такої вибіркової. Закони свідомо встановлюються надмірно суворими, суперечливими, надто складними або двозначними, аби їх неможливо було дотриматися; або ж сам закон надає «начальникові» можливість трактувати норми чи приймати рішення на власний розсуд. В результаті правова за формою держава на ділі тримається на персоніфікованих стосунках та привілеях, стає «шантажистом» та погрожує розправою кожному, хто намагається вибитися за рамки системи обмеженого доступу.

Така система взаємопов'язана з мисленням у термінах гри з нульовою сумою: «я виграв – ти програв». Економіка обмеженого доступу діє за принципом того, що прибутки забезпечуються силою, і підтримується прагненням пригноблених до справедливості рівного перерозподілу замість справедливості рівних можливостей: «забрати у тих, хто має», замість того, аби «створити разом нове». За таких обставин головними умовами виживання стають корупція і протекція. З їхньою допомогою люди прагнуть убезпечити себе від свавілля й отримати доступ до послуг чи ресурсів, який персонально відкритий лише для привілейованих. На це йдуть величезні зусилля, хоч їх можна б було спрямувати на створення кращої якості й вироблення нових стандартів життя. Коли люди мислять у термінах гри з нульовою сумою, то хижачтво та обман залишаються в їхньому уявленні єдиними способами збагачення. Проте такі відносини у суспільстві руйнують мораль, нищать довіру й безпеку як умови для створення доданої вартості.

Брак усталених правил гри та нестабільність обставин спричиняють короткий горизонт планування. Ми не замислюємося над тим, як наші сьогоднішні рішення вплинуть на наші добробут і можливості та добробут і можливості наших дітей через десятиліття. Короткостроковість спричиняє небажання розробляти і втілювати

стратегії та визначати сталі правила гри, а це полегшує владній еліті зловживання повноваженнями та присвоєння ренти.

Усе це стримує розвиток країни. Система з обмеженим доступом не в змозі забезпечити сталий розвиток, проте має високу здатність до самозбереження та самовідтворення – навіть з приходом нових людей.

Тому потрібна зміна принципу конкуренції – конкурувати слід за прихильність споживачів, виборців на противагу змагання за доступ до ресурсу задля перерозподілу останнього. Важливо задовольнити споживача, переконати виборця, а не домагатися доступу до адмінресурсу задля вигідних маніпуляцій. Перевагою стає не особиста лояльність, а ставка на компетентність і фаховість.

Створення й дотримання нових правил гри для системи відкритого доступу вимагає прозорості прийняття рішень і підзвітності тих, хто ці рішення приймає. За системи відкритого доступу ми думаємо й діємо в дусі спільного виграшу – створення нового у взаємодії, коли результат є більшим за суму доданків, коли взаємодія має сенс не лише для учасників процесу, а й суспільства загалом.

Для переходу до порядку відкритого доступу слід домовитися про таке:

- Верховенство права, а не закону. Право є первинним та найважливішим, закони підпорядковуються праву.
 - Правила є загальними та непорушними. Вони інтерналізовані через постійне пояснення і осмислення принципів, що лежать в основі правил. Переосмислення правил стає культурною нормою.
 - Правила є логічними і зрозумілими, вони максимально відповідають неформальним принципам життя. Там, де можливо, діє саморегуляція, а не зарегульованість.
 - Правила передбачають згоду всіх зацікавлених сторін щодо їх необхідності. Якщо згоди немає, то правило змінюється, а тоді стає непорушним. Отже, правила сприймаються як позитивні, а не негативні. Вони створюються для обмеження влади і для запобігання конфліктів у суспільстві, не доводячи ситуацію до зарегульованості.
 - Перехід до верховенства права починається з тих, хто має привілеї.
- Важливими є процедури і стандарти, які знімають будь-яку монополію на знання та розв'язки, тож це означає, що мусимо брати на себе відповідальність і вчитися делегувати повноваження.
- Монополію на застосування сили має лише держава, однак суспільство контролює виконання цієї функції державою.

Відкритий доступ, усталені правила, прозорість і підзвітність – це політична та економічна основа для сталого розвитку України.

Перехід до відкритого доступу не є результатом тільки доброї волі політичних еліт. Вони змушені йти на це або через ускладнення завдань і викликів, які поставали перед їхніми країнами, або під тиском революцій чи воєнних поразок. У країнах Заходу цей перехід збігся з переходом від аграрного виробництва до індустріального. Однак більшості країн вдалося побудувати промисловість, не переходячи до відкритого доступу. Модернізація політичної системи не була наслідком технологічної модернізації. Тому їхній розвиток, попри короткі періоди швидкого росту, позначався глибокими системними кризами та застоєм.

Новий історичний шанс для переходу до сталого розвитку утворився з переходом від індустріальної фази до постіндустріальної – коли, умовно кажучи, пара від фабричних двигунів змінилася парою від чашки кави.

Україна, разом з деякими її сусідами, належить до тієї групи країн, які стали промисловими, але не стали відкритими. Однак двадцять років хоч і недосконалої, але такої демократії разом із кількома роками економічного зростання на межі 1990-х і 2000-х років, створили умови для появи нових суспільних груп і сил, яких більше не задовільняє такий стан справ. Вони вимагають розширення сфери особистої та суспільної свободи. А оскільки стара система не може задовільнити їхній масовий запит на свободу, то постає виразне суспільне замовлення на злам цієї системи та заміну її на нові правила гри.

Це дає підстави і в цьому випадку говорити про появу вікна можливостей, що є шансом для всього українського суспільства і водночас викликом для його керівних еліт.

Перехід до нової ціннісної норми

Цінності зв'язують між собою економічну й політичну модернізацію і творять для них сприятливе поле. Без забезпечення відповідної ціннісної основи обидві формули модернізації вступають у конфлікт і провокують затяжні кризи та революційні ситуації. Спроби запровадити інституційні зміни без урахування цінностей незмінно зазнавали краху (Росія, Україна, Ірак, Афганістан).

Згідно з історичним досвідом, перехід у стан стабільного розвитку й відкритого доступу в сучасних умовах пов'язаний з рухом від цінностей виживання до цінностей самовираження.

Однією з домінантних цінностей українського суспільства була і все ще є безпека. Домінування безпеки над іншими цінностями спричинено як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами – від загроз із боку власної корумпованої держави до загрози зовнішньої військової агресії проти України. Бажання жити безпечним життям є саме тим чинником, який утримує Україну як цілісну спільноту, – і водночас періодично виводить людей на Майдан, коли держава переступає межу, за якою суспільство може почуватись у безпеці.

Безпека є необхідною передумовою розвитку; власне її дефіцит змушує сприймати її як цінність. Коли безпека загарантована, вона сприймається як даність, тривога зменшується, люди вже не відчують безпеку як домінуючу цінність. Перехід до цінностей самовираження є однією з істотних передумов виходу на траєкторію сталого розвитку. *Тобто, якщо безпекові цінності домінують, то перетворюються на стримувальний чинник для цивілізаційного стрибка. Натомість сприятливою передумовою для останнього є перехід від безпекових цінностей до цінностей самовираження, засадничою серед яких є людська гідність.*

Євромайдан був наслідком появи в Україні великих суспільних груп, для яких гідність, свобода і самовираження стали центральними цінностями: заради них вони готові були жертвувати власною безпекою й навіть власним життям. *Проте перехід до сталого розвитку й відкритого доступу стане можливим тоді, коли люди навчаться не лише боротися за згадані цінності, а й жити відповідно до них.*

Йдеться про появу значущої групи українців, які, живучи у корумпованому суспільстві й відважуючись на моральне дисиденство, врешті-решт зададуть нову ціннісну норму. Відтак вони сформуують становий хребет нового суспільного організму, в якому моральна поведінка вестиме не до програшу, а до життєвого успіху.

Поява такого морального ладу означала б прощання українського суспільства з традиціями домінування патерналізму й перетворення спільноти підданих у суспільство громадян, готових узяти на себе відповідальність за стан справ у країні.

Цей перехід до нового ціннісного ладу також не може відбутися спонтанно. Донедавна суспільно прийнятою нормою було годитися на аморальні вчинки, виправдовуючи себе вимушеністю улягання несприятливим обставинам або прикладом інших, насамперед владної еліти. Для переходу ж на інший стиль життя потрібне внутрішнє зусилля кожної людини, її вольове рішення змінити особисті й суспільні правила, замість того щоб виправдовувати їх порушення.

Сталий розвиток у духовній сфері не означає масової святості чи відсутності моральних криз. Він означає, що після кожної такої кризи суспільство відновлює свій етичний порядок і повертається на належну ціннісну траєкторію.

Так само перехід від принципу «нульової суми» до принципу «позитивної суми» має і велику етичну цінність, оскільки потребує відважного зусилля протидіяти інерції архаїчної логіки «інший як чужий», а не «як інакший, як потенційний партнер у взаємовигідній діяльності».

Ставши Революцією гідності, Євромайдан унаочнив великий ціннісний струс у суспільстві і відкрив вікно можливостей для забезпечення стабільного ціннісного зсуву. Це вікно також буде відкрите не вічно. Щоб домогтися безповоротності переходу до цінностей самовираження й тим самим посилити шанси реформ у напрямку сталого розвитку й відкритого доступу, слід, зокрема, зняти загрозу безпеці (у різних аспектах) і формувати бажані цінності – через освіту, мас-медії, релігійні організації тощо.

Перехід до нового суспільного договору (інструмент втілення змін)

Подолати свою бідність і відсталість Україна може лише з допомогою цивілізаційного стрибка, який неможливий без суспільної згоди щодо засадничих речей. Щоб досягти цієї згоди, слід укласти новий суспільний договір – нові правила гри, рамки взаємодії, закріплену в суспільній уяві угоду між владою та суспільством.

Дотепер в Україні можновладці та решта суспільства в певних межах пробачали одні одним порушення правил і моральних норм за принципом «ми не чіпаємо їх, вони не чіпають нас». Іншими словами, був сформований неформальний суспільний договір «корупційного консенсусу». Такий порядок до певної міри забезпечував соціальний мир, необхідний на період будівництва політичної нації, але він блокував модернізацію країни через свою несумісність зі сталим розвитком. Режим Януковича, який став логічним наслідком цього договору, водночас підірвав його основи, коли у своєму хижачстві, нахабній корупції та посиленні тиску на простих людей вийшов далеко за допустимі для суспільства межі. Революція Гідності стала відповіддю на це. Під гаслом «перезавантаження країни» вона розчистила місце під новий суспільний договір. Аби революція остаточно перемогла, потрібно його створити, інакше є ризик знову скотитися до старого.

Певні елементи нового суспільного договору в Україні вже уклалися. Ми можемо сперечатися щодо багатьох речей, але годимося принаймні щодо двох:

по-перше, більшість мешканців всієї України і кожного регіону зокрема воліють бачити Україну незалежною країною;

по-друге, незалежно від статі, віку, етнічної приналежності чи регіону, з якого вони походять, для мешканців України критично важливою є власна гідність в різних її розуміннях.

Ця згода є необхідною, але не достатньою умовою для сталого розвитку. Договір слід розширити та доповнити. Зокрема, потрібно домовитись про таке:

— *готовність політичних еліт і громадянського суспільства розставити належні пріоритети*, зокрема відокремити те, що хочеться робити, від того, що конче треба робити. В конкретних українських умовах це означає замороження усіх тих питань, які, хоч і провокують гострі суспільні поділи, все ж не є критичними для модернізації заради досягнення стратегічної мети — сталого розвитку;

— *готовність перейти від гри з нульовою сумою до гри з позитивною сумою*. Це означає, що гравці, кооперуючись, отримують більше, ніж вони б отримали поодиночі. З раціональної точки зору це вигідніше, аніж витратити зусилля на взаємопоборювання. Тобто кожна сторона, приймаючи рішення задля своєї вигоди, зацікавлена враховувати інтереси

інших, очікуючи такого ж ставлення щодо себе. Ця умова не виключає гострих суспільних дискусій. Однак ми погоджуємося, що можемо не згоджуватися лише до тієї межі, коли ця незгода загрожуватиме суспільному договору;

- *визнання суспільної/регіональної розмаїтості як нашого потенційного багатства.* Ідеалом єдності суспільства слід вважати не гомогенність його ознак, а взаємодоповнюваність його розмаїття і гармонійність моделей його взаємодії;
- *переосмислення взаємин держави й суспільства.* Ми погоджуємося, що держава не стоїть над суспільством, натомість є його інструментом, що гарантує безпеку, гідність і відкритий доступ, тоді як кожен громадянин сам відповідає за свою реалізацію. При цьому слід пильнувати, щоб частка людей, які залежать від держави, не збільшувалась, а зменшувалась;
- *дотримання принципу особистої відповідальності.* Суспільство має право вимагати змін від держави, але водночас громадянин не уникає своєї відповідальності за брак реформ. Шлях від наявного до бажаного стану суспільних систем та інститутів пролягає через підвищення суб'єктності, коли громадяни, спільноти, бізнес не лише спроможні, а й бажають залучатись у суспільні інститути, зокрема заради вироблення нових правил гри;
- *відкритість і прозорість правил гри.* І держава, і суспільство перебирають на себе відповідальність за максимальне скорочення «сірих зон», зокрема «сірої економіки», – і погоджуються з тим, що збереження цих «сірих зон» шкодить інтересам України;
- *повага гідності іншого має передбачати і повагу до його права на пасивність як спосіб життя* – за умови, що масова пасивність не блокуватиме можливості проактивних членів суспільства. Оскільки не всі мешканці України спроможні і готові брати відповідальність за своє життя, новий суспільний договір мав би примирити цінності безпеки з цінностями самовираження.

Пропонований суспільний договір визначає достатньо широкі рамки, щоби його могли прийняти різні люди, партії чи ідеології. Усі його учасники – громадяни та інституції громадянського суспільства, влада й великий, малий і середній бізнес – домовляються рухатися до сталого розвитку, поважаючи засади, закладені у цьому договорі. Врахування інтересів усіх учасників зменшує видатки на дотримання договору. Взаємна вигода та підзвітність учасників цього договору гарантують його дотримання.

Фундаментальна економічна, політична та суспільна трансформація невідворотна. Модернізація та оновлене урядування разом з інвестиціями притягують технології. Середній прошарок суспільства міцнішає та вимагає більшої ефективності – в першу чергу від себе. Громадянське суспільство задає ритм і вимоги, великий бізнес і держава додають потуги у втіленні змін. Ми добре усвідомлюємо, що усе це вимагатиме значних зусиль. Адже всі сторони будуть схильні до інерції звичних підходів. Тому ми не можемо пожертвувати ідеєю сталого розвитку заради швидких економічних успіхів, модернізації якоїсь окремої сфери чи половинчастого виконання владою своїх обіцянок. Розвиток має стосуватися усіх шести капіталів, а правила гри мають стати непорушними. І в цьому – наша спільна відповідальність.

Ми вміємо бути разом, ми можемо працювати разом. Настав час разом подумати і про майбутнє – про гідність нашу і гідність майбутніх поколінь.

Настав час на сталий розвиток.

Ми зможемо.

Про групу

Несторівська група — незалежне об'єднання експертів, акти-вістів та практиків, націлене на створення візії сталого розвитку для України. Група міждисциплінарна та позапартійна, вона об'єднує фахівців з різними поглядами та різним професійним досвідом. Важливою складовою групи була її орієнтованість на сучасні наукові підходи до суспільних питань.

Група утворилася на початку 2012 року, натхненна результатом роботи та форматом подібної Унівської групи у Львові, до якої також належали деякі учасники Несторівської групи. Від початку своєї роботи група здійснила перегляд наявних припущень та уявлень про те, чим є — і не є — Україна.

Наступним кроком була робота з дослідженнями цінностей, які пояснювали особливості суспільних рис українців.

Пізніше накладання знань про особливості інституційного розвитку в Україні, додавання історичної перспективи, сучасних політичних контекстів створило підстави для формування концептуальних рамок можливої візії для України. В роботі також використовувались прогностичні документи визнаних світових аналітичних центрів як Economist Intelligence Unit, The World Economic Forum чи RAND Corporation.

Представлений документ не є закінченою візією і тим більше, стратегією сталого розвитку України, він радше формує і поле, і рамку, в яких така візія або альтернативні візії можуть виникнути.

Учасники:

Богдан Панкевич, Вікторія Бриндза, Володимир Воробей, Володимир Дубровський, Євген Глібовицький, Євген Іхельзон, Ігор Гут, Ігор Коліушко, Мирослав Маринович, Олександра Бакланова, Орест Друль, Олег Рибачук, Оксана Форостина, Олександр Сушко, Павло Хобзей, Святослав Павлюк, Ярослав Грицак.